

Gombos László

Zrínyi Miklós alakja a millennium zenéjében

I. Ferenc József 1896-ban, a magyar millennium alkalmával, ötezer forintot ajánlott fel új zeneművek létrehozására. Apostoli királyi minőségében pályadíjat tűzött ki, baráti és atyai gesztust gyakorolt gyakorta rebellis alattvalói felé, amint az önálló magyar nemzeti zene fejlődését kívánta előmozdítani. A januári lapokban megjelent felhívás szerint magyar tárgyú operáért 2000, szimfóniáért 1000, kamaraműért 500, zenekari nyitányért 500, zongoraszonátáért 300, magyar rapszodiáért 200, magyar szövegű műdalért és „eredeti” (azaz maga komponálta) népdalért 100-100 forint járt a legjobbaknak.¹ Itt volt tehát az alkalom, hogy komponistáink az ünnepen nemzeti tematikájú darabokkal álljanak elő, melyekért anyagi juttatást (az opera esetében egy tanár vagy zenekari muzsikusz egy-két éves fizetésének megfelelő összeget) és még több hírnevet remélhettek.

A magyar történelemből vett lehetséges témák között kitűnt Zrínyi Miklós, a szigetvári hős története, hiszen az egyrészt a hősiesség és hazaszeretet széles körben ismert mintapéldája volt, másrészt megfelelt a Habsburg-ház iránti lojalitás követelményének is. Amikor az ország ezer évet átfogó dicső múltját ünnepelte, talán még a kiegészés legádázabb ellenzői is megbékéltek valamennyire, és úgy tettek, mintha a már ötödik évszázada óta uralkodó dinasztia számukra is a magyar királyok folytonosságát képviselné. Az udvar ünneprontásnak tekinthette volna, ha valaki a független magyar királyság idejéből választ magának hőst, például a Bécszet megszegényítő Mátyást tűzi zászlajára,² a Rákóczi- vagy Kossuth-tematikát pedig egyértelmű támadásnak értékelte volna.³ Zrínyit azonban az udvar, a nemzeti érzelmű magyarok és a nemzetiségek is egyaránt magukénak vallhatták, tettei követendő például szolgálhattak valamennyiük számára.

Az uralkodó által 1896. május 2-án megnyitott millenáris kiállításon három tétel is Zrínyi Miklóshoz kapcsolódott: a bécsi udvari fegyvergyűjteményből

¹ A korabeli lapokban eleinte 5000, majd az eredményhirdetés idején, 1897 májusában már 6000 forint szerepelt, ami nem egyezik meg a díjak összértékével, mivel feltehetően a lebonyolítás költségeit és a zsűri javadalmazását is magában foglalta.

² Így tett egy évtizeddel korábban Bertha Sándor Párizsban (1883) és Budapesten (1884) bemutatott *Mathias Corvin* című operájával. Erkel Ferenc *István király*a 1885-ben hangzott el az Operaházban.

³ A szabadságharcot követő évtizedekben a Rákóczi-induló előadása a legszigorúbb tilalom alá esett, bár olykor, pl. Liszt koncertjei és néhány Erkel vezette filharmonikus hangverseny esetében, kivételt tettek. Amikor azonban a királyi pár jelenlétében avatták fel 1884-ben az Andrásy úti Operaházat, megtiltották Liszt *Magyar Király-dal*ának előadását, mert abban a *Rákóczi-nóta* motívumai szerepeltek. Kevésbé exponált szituációban, 1896 januárjában a Filharmonikusok külföldi karmester (Karl Muck) vezényletével bemutathatták Mannheimer Gyula *Rákóczi-nyitányát*.

kölcsönözték a hadvezér szablyáját és sisakját, és látható volt Ruzitska György *Zrínyi* című operájának nyitánya is az 1820-as évekből.⁴ A század irodalmában, képzőművészetében és zenéjében számos alkotás kapcsolódott a szigetvári hős alakjához, a téma úgymond „az utcán hevert”, az említett millenniumi „Király-díj” pályaművei közül mégis csak egyetlenegy hivatkozott Zrínyire, sőt tudomásunk szerint ez volt az évtized egyetlen ilyen zeneműve. 1896. december 30-áig hatvan, jeligével ellátott kompozíció érkezett be a lebonyolítással megbízott Liszt Ferenc Zeneművészeti Titkárságához: 2 opera, 4 szimfónia, 14 kamaramű, 9 zenekari nyitány, 5 szonáta, 10 magyar rapszódia, 11 műdal, 2 eredeti népdalcsoport és 3 férfikar.⁵ A bírálóbizottság tagjai voltak: Mihalovich Ödön elnök, Erkel Sándor, Herzfeld Viktor, Mader Raul és Káldy Gyula.

Az 55-ös sorszámú darab címe „*Zrínyi ouverture*” volt, a hozzá tartozó jeligét pedig a költő Zrínyitől vették: „*Fegyvert és vitézt énekellek*”.⁶ A darab

Dohnányi Ernő, 1890-es évek

szerezőjének neve talán sosem került volna nyilvánosságra, ha nem ez a kompozíció nyer a nyitányok közül; és ha később előadják, a címe feltehetően megváltozott volna. A zsűri 1897. május 30-án négy kategóriában (szimfónia, nyitány, kamaramű, zongoraszonáta) ítélte oda díjakat, az eredményt a budapesti lapok június 1-én hozták nyilvánosságra. Az 55-ös számú, lezárt borítékból a húszéves Dohnányi Ernő neve került elő, és nagy meglepetésre, az ő nevét olvashatták a 34. számú borítékban is, amelyet az „*Alea iacta est*” jeligéjű, díjnyertes *F-dúr szimfónia* kapcsán nyitottak fel.

Mindenki tudta, hogy Dohnányi személyében kivételes tehetségű művésszel van dolga, azt azonban csak kevesen sejtették, hogy évtizedekkel később ebből az ifjúból lesz a magyar zeneélet egyik első, sokak szemében legelső személyisége. Bár zenekari művekkel még nem jelentkezett a nagy nyilvánosság előtt, és önálló hangversenyt sem adott, a Zeneakadémia utolsó éves növendéke már ekkor kiváló zongorista hírében állt. Zeneszerzői képességeiről pedig sokan meggyőződhetek *c-moll zongoraötöse* (op. 1) nyilvános és privát előadásain. Most, a zeneszerző-verseny körüli sajtóhíradásoknak köszönhetően, egyértelműen az országos figyelem középpontjába került, és mindez a Zrínyi-kultusz szempontjából is jelentős eseménynek bizonyult. A szerzőre a bemutatót és a további előadásokat követően a sajtó valóságos ösztözet zúdított, újságcikkek tucatjai dicsérték

⁴ Magyarország történeti emlékei az 1896. évi Ezredéves Országos Kiállításon, I-II. szerk. Czobor Béla és Szalay Imre, Gerlich Márton és Társa, Budapest–Bécs, 1897–1901, 1903.

⁵ A királydíjak pályázata, Budapesti Napló, 1897. március 1. Az elkövetkező év során (a bírálat ideje alatt, az eredményhirdetéshez és az egyes művek nyilvános előadásaihoz kapcsolódóan) számos lap közölt hírt az eseményről, a műcímek, a jeligék és végül a nyertesek nevének felsorolásával.

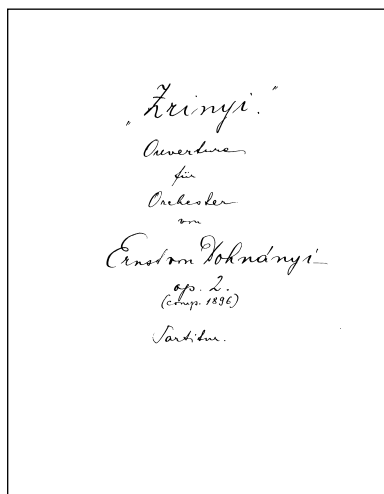
⁶ „Fegyvert, s vitézt énekellek, török hatalmát / Ki meg merete várni Szulimán haragját...” (Zrínyi Miklós, *Szigeti veszedelem*, első ének, 2. strófa)

és bírálták a stílusát, hangszerelését, invencióját, a témaként választott szigetvári hős alakját azonban mindenütt megfellebbezhetetlen glória vette körül.

Dohnányi amellett, hogy egymaga nyerte el a szimfóniára és a nyitányra kitűzött pályadíjat, vonósszextettjével is elismerést szerzett a kamaraművek között, ahol Szabados Béla vonósnégyese lett a győztes. A bizottság az opera és a magyar rapszódia kategóriában nem adott ki díjat, a zongoraszonáták versenyében Horváth Attila darabja bizonyult a legjobbnak. A Király-díjas kamaraműveket csak a következő évben adták elő, a szimfonikus darabok, az *F-dúr szimfónia* és a *Zrínyi-nyitány* bemutatására azonban, a versenytől teljesen függetlenül, már az eredményhirdetés után néhány nappal sor került a Zeneakadémia növendékhangversenyén.

Nem tudjuk, hogy mi inspirálta Dohnányit a nyitány megkomponálására. A valamivel korábbi szimfónia esete egyértelmű: vizsgadarabnak készült az 1895–96-os tanév során, és ha nem halasztják el több alkalommal a tervezett bemutatót, akkor Dohnányi be sem nyújthatta volna a Király-díj pályázatra (ezen csak ismeretlen művekkel lehetett indulni). A *Zrínyi-nyitány* feltehetően a következő, utolsó tanév vizsgadarabjának készült, és ezzel az ifjú – a klasszikus szimfónia megírását követően – a magyaros jellegű zenemű előírt penzumát kívánta teljesíteni Hans Koessler osztályában. Nyilvánvalóan nem sokkal a beadási határidő előtt, 1896 novemberében értesült a Király-díj pályázatról, különben nem szorgalmazta volna a szimfónia előadását még ebben az évben, és nem hagyta volna utolsó pillanatra a nyitány befejezését. Testvérének, Máriának írta december 4-én: *„Rém sok dolgom van a pályázati munkákkal, nem is tudom, hogy a Sextett elkészül-e. Az ouverture biztos, még csak 2/3-át kell instrumentálni. A symphoniával valóságos scandalum, mindig materiális dolgok szegik az előadás nyakát; dez. 20. újból ki volt tűzve, de már is elhalasztották. Én már egyáltalán nem érdeklődöm, legjobb szeretném, ha végleg elmaradna, legalább nem volnának kezeim megkötve.”*⁷

Ez a levélrészlet a jelenleg ismert legkorábbi adat a *Zrínyi nyitány*ról, amely valamikor a megelőző hat hónap során készült. Ennél korábbi időpont nem valószínűsíthető, mivel Dohnányi nem említette leveleiben a komponálás ötletét, miközben beszámolt a szimfónia előrehaladásáról. Minden bizonnyal rá is hatott a lázas milleniumi készülődés, de az akkor 19 éves, lázadó ifjút irritálták is bizonyos túlzások, ahogy egész életében irtózott mindenféle pátosztól és mesterkélts-

Dohnányi Ernő: *Zrínyi-nyitány*, a partitúra címlapja a szerző kézírásával (OSZK Zeneműtár)

⁷ Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtára, Dohnányi-hagyaték. A pályázatra minden bizonnyal egyik támogatója hívta fel Dohnányi figyelmét. Ez egyaránt lehetett Herzfeld Viktor vagy Mihalovich Ödön, mindketten a zsűri tagjai, vagy éppen Dohnányi zeneszerzestanára, Hans Koessler, aki eredetileg szintén benne volt a bizottságban és összeférhetetlenség miatt mondott le.

ségtől. Meglehető szarkazmussal írt hűgának 1896. május 2-án: „Ünnepélyes »Stimmungban« (temperált) fogok hozzá a már rég szándékomban levő íráshoz, miután Magok bölcsen hallgatnak. Mindenekelőtt fogadja hazafias üdvözetemet hazánk ezer(egy) éves fennállásának ünneplése alkalmából. A »legelső magyar ember« Budapesten időzik s ma nyitotta meg az épülő félben levő kiállítást.”⁸

Amint Dohnányi általában a politikai hatalommal és a tekintélyelvűséggel, úgy ebben az időszakban a Habsburg-dinasztiával szemben is eleve ellenérzéseket táplált. Passzív ellenállásának része volt az 1896-ban növesztett és rövidesen eltávolított Kossuth- vagy millenáris szakáll,⁹ és titokban talán a *Zrínyi-nyitány* is. Amellett, hogy – amint a pályázati jeligéje mutatja – a *Szigeti veszedelem* is inspirálta, tudhatott a Zrínyiek és a bécsi udvar ambivalens viszonyáról, és arról is, hogy a császári-királyi csapatok 1566-ban nem siettek Szigetvár védelmére, ezáltal a védők hősi halálában nem csupán a szükségyszerűség, hanem a magasabb politikai megfontolás is szerepet játszott. A nyitány költői programjának megválasztásában a millenáris kiállításon bemutatott Zrínyi-relikviák és Ruzitska-nyitány mellett része lehetett a komponista olvasmányainak, az azonban aligha valószínű, hogy ismerte a téma további zenei megfogalmazásait. Legfeljebb hallomásból tudhatott Lavotta János Werther Frigyes *Zrínyi Miklós, vagyis a Szigeth Várának veszedelme* című drámájához írott kísézőzenéjéről és az abból készített programszvittről (*Szigetvár ostroma*), Bartalus István *Zrínyi lantja* című verbunkosáról, Adelburg Ágoston 1868-ban bemutatott operájáról (*Zrínyi*), Ludwig Deppe *Zrínyi-nyitány*járól, vagy éppen a horvát Ivan Zajc *Nikola Šubić Zrinjski* című operájáról (1876).

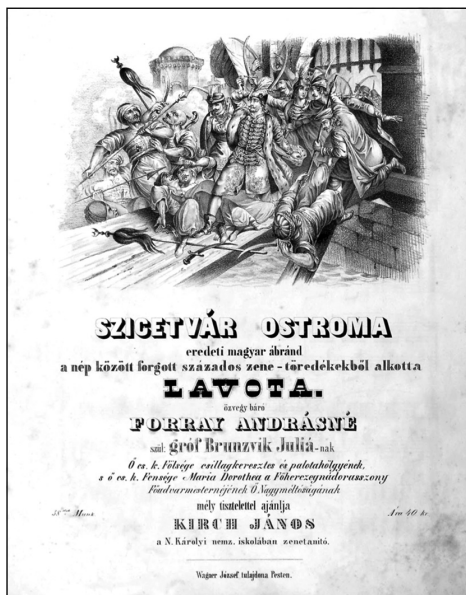
Talán nem véletlen, hogy Dohnányi, aki számára a nemzeti identitás kérdése nehezen feloldható dilemmát jelentett, éppen Zrínyi Miklósról írta egyetlen nemzeti jellegű darabját fiatal korában. Dohnányi a hármas nemzetiségű, szláv–germán–magyar Pozsonyból érkezett, Zrínyi pedig horvát volt, és azáltal lett *magyarrá*, hogy a magyarok első osztrák királya, Habsburg Ferdinánd magyar birtokokat adományozott neki. Utóbbi utóda, I. Lipót volt az, aki a komponista ősapjának, Dohnányi Györgynek 1697-ben nemesi címet adományozott.

Dohnányi szimfóniáját legfeljebb fél év választja el a *Zrínyi-nyitánytól*, utóbbi mégis jóval érettebb, kiforrottabb kompozíció, kiváló hangszereléssel és arányos szerkezetével a romantikus magyar zene egyik jellegzetes dokumentuma. Szerzője is többre értékelte, mint az egyetlen előadást megért szimfóniát, és az ősbemutatót követően szülővárosában, Pozsonyban (1899. január 19.), sőt három évvel később Bécsben is műsorra tűzte. 1902. február 12-én maga vezényelte a Konzertverein hangversenyén a Grosser Musikvereinssaalban – ez volt Dohnányi első karmesteri fellépése. További tervei is voltak a darabbal, mivel 1902 nyarán Gmundenből írott levelében arra kérte a hűgát, hogy hozza magával a zenekari szólamokat.¹⁰ Hamarosan azonban vilá-

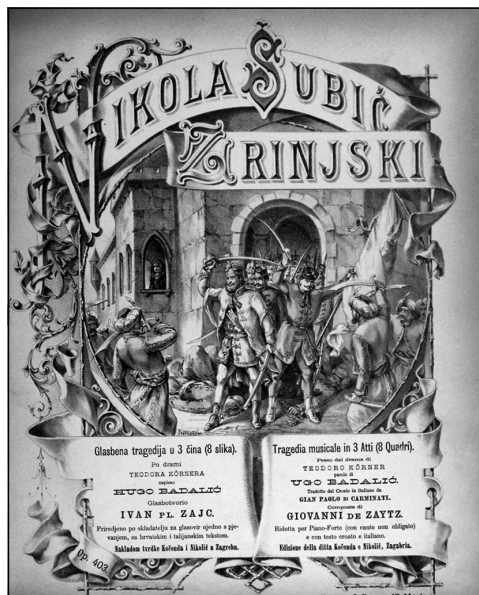
⁸ Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtára, Dohnányi-hagyaték

⁹ Hűgának többször írt róla tréfásan, például 1896. május 19-én: „Ha azt hiszi, hogy az én millenáris (Narrisch) szakállommal paczkázhat, nagyon csallódik. Már ekkora (hosszú vonal) szállakból áll.” Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtára, Dohnányi-hagyaték

¹⁰ 1902. június 30. Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtára, Dohnányi-hagyaték. Elképzelhető, hogy a nyitányt elő is adták Gmundenben vagy másutt, de erről jelenleg nincs információnk.

Lavotta János: *Szigetvár ostroma*,
Kirch János közreadásának címlapja (1843)

Ivan Zajc *Nikola Šubić Zrinski*
című operájának zongorakivonata (1876)

gossá vált a számára, hogy a műben még nem találta meg saját egyéni hangját és stílusát, ezért nem szorgalmazta többé az előadást. Az „op. 2” megjelölést később visszavonta, és négy zongoradarabjának adta.

A *Zrínyi-nyitány*ban a történelmi téma jól felismerhető, magyaros hangvétel követelt meg a komponistától, akinek évtizedekig ez volt az egyetlen nemzeti jellegű alkotása. A lassú bevezetéssel és kódával keretezett, szonáta formájú nyitány nyilvánvalóan programzene, Bartók *Kossuth* c. szimfonikus költeményének egyik közvetlen előképe. A művet indító, sokszor visszatérő markáns témában a pontozott ritmus dominál, ez nyilvánvalóan a törökök ellen küzdő hadvezér, Zrínyi Miklós zenei portréja. A 2. motívumot a magyarosnak tartott bővített szekund teszi jellegzetessé. A gyors expozícióban újra halljuk a bevezetés témáit, majd az itt megjelenő 3. motívum (melléktéma) Brahms *I. magyar táncának* közismert népies dallamára emlékeztet. A magyaros expozíció után a kidolgozásban csatajelenetek következnek, közöttük a megpihenéseket jelző szakaszokkal. Majd a heves küzdelem után, a visszatérésben, diadalmasan szólalnak meg a magyaros témák. A végső elbukást és Zrínyi halálát fájdalmas és drámai gyászzenek jelképezi, a török győzelmet harsány janicsárzene. Az utolsó szó azonban a kódában megdicsőülten felhangzó Zrínyi-témáé, hiszen az eszmei dicsőség a védőké, akik nem a földön, hanem a romantika jellegzetes transzcendens megoldása értelmében, az örökkévalóságban aratnak diadalt.

A *Zrínyi-nyitány* (és egyben az *F-dúr szimfónia*) 1897. június 3-i bemutatója a Vigadó zsúfolásig telt nagytermében több volt egyszerű zeneakadémiai növendékhangversenyénél. Nem csupán a megjelent díszes közönség miatt kapott kiemelt jelentőséget (ott volt a zeneélet színe-java, a teljes kritikusgárda, négy miniszter és más állami vezetők), hanem az Erkel Gyula vezényelte zenekar

Dohnányi Ernő: *Zrínyi-nyitány*, kezdőtéma (korabeli másolat, OSZK Zeneműtár)

összetétele miatt is. A Zeneakadémia növendékei mellett az intézmény tanárai és a Filharmonikusok legkiválóbb muzikusai játszottak. A koncertmester a világhírű hegedűművész, Hubay Jenő, a csellósólam vezetője Popper Dávid volt.

A kritikusok többnyire nagy elismeréssel, egyesek lelkendezve szóltak Dohnányi műveiről és tehetségéről, mások inkább saját, aktuális zenepolitikai véleményüket juttatták kifejezésre. A Magyar Újság cikkírója valójában Dohnányi zenei példaképeit minősítette június 4-én megjelent írásában: „[Műveiben] a vérmes Wagnerista nyilatkozik meg, ki színes instrumentációval takarja a gondolathiányokat.” Az Egyetértés recenzense egy másik német irányzattól féltette Dohnányit: „a fiatal komponista sokat beszél, vagyis inkább lármáz, de keveset mond, s a mit legjobban csodálunk, a hangszerelésben és külső effektusok összehalmozásában máris a Strauss Richardok raffinerájához nyúl. Ezer szerencse, hogy Dohnányiban sokkal több az invenció, semhogy tartanunk kellene attól, hogy a programzene útvesztőjébe téved.”

A zenekarban játszó Hubay így foglalta össze véleményét feleségének írott levelében: „Dohnányi kritikái épp oly ostobák voltak, mint rendszeren a kritikák szoktak lenni. Egy igazság van csak, s az: hogy egy nagyszabású tehetséggel állunk szemben. Utóvégre is ő fiatal s még nem forrta ki magát. De ha nálunk marad, csak olyan nehéz álláspontja lesz, mint a többi igazi talentumnak. Kívánom neki, hogy minél előbb külföldre kerüljön...”

Dohnányi pedig hamarosan valóban külföldre került, és fényes karriert futott be. A világ legelső zongoristái között tartották számon, 1905-től a berlini főiskola tanára lett. Majd 1915-ben hazatért, és két évtized során a magyar zeneélet szinte valamennyi kulcspozícióját megszerezte: a Zeneakadémia tanára és igazgatója, a Filharmonikusok elnökkarnagya, valamint a Magyar Rádió zeneigazgatója lett. Első nagy nyilvános sikerére és *Zrínyi-nyitányára* pedig egy évszázad erejéig a feledés homálya borult, amíg a következő századfordulón a Műegyetemi Zenekar, majd a Miskolci Szimfonikusok jóvoltából újra nem éledt Csipkerózsika-álmából.¹¹

¹¹ A Műegyetemi Zenekar 1996-ban, a mű keletkezésének centenáriumán játszotta először a darabot, amelyet Bartal László vezényletével 2001 májusában lemezre is vett. A Hungaroton Classic 2010-ben rögzítette a Miskolci Szimfonikus Zenekarral, Kovács László vezényletével.